

Offentliggjort første gang i *Grundtvigs Værker* version 1.16, november 2020

Indledningen er redigeret af Klaus Nielsen og Else Riisager

Tilsyn ved dr.phil. Ole Vind

Denne pdf er en læseversion af værkets indledning. Værket findes digitalt med punktkommentarer, tekstreddegørelse og faksimiler på www.grundtvigsværker.dk

PDF ved Kim Steen Ravn

Copyright: *Grundtvigs Værker* 2024

Indledning til

Historisk Børne-Lærdom

og

Tidens Ström eller universal historisk Omrids

ved Holger Berg

Indhold

- 1 Universalhistoriens omrids
- 2 Grundtvigs undervisningsplaner
- 3 Den biografiske baggrund
- 4 De tyske forlæg
  - 4.1 Friedrich Strass' tidstavle
  - 4.2 De danske bearbejdelser
  - 4.3 Den ledsagende oversigt
- 5 Verdenshistorie og geografi
  - 5.1 Latinskolerne
  - 5.2 De almindelige skoler
- 6 Sammenfatning
- 7 Efterliv
  - 7.1 De grundtvigske kredse
    - 7.1.1 En grundtvigsk lærd skole (1832)
    - 7.1.2 Den "Dansk-Historiske Skole" og højskolerne
  - 7.2 Det øvrige skolevæsen
- 8 Anvendt litteratur
  - 8.1 Trykt
  - 8.2 Utrykt

1 Universalhistoriens omrids

Inden for det pædagogiske område anses Grundtvig for at være en bedre tænker end praktiker, hvilket han også selv gradvist erkendte (Bugge 1965, s. 236 f.). De to undervisningsmidler, som behandles her, viser imidlertid, at Grundtvig var i stand til at udtrykke sig kort og præcist, når det var påkrævet. I 1829 skildrede han verdenshistorien i *Historisk Børne-Lærdom* på 20 sider samt den ledsagende tidstavle *Tidens Ström eller universal historisk Omrids*. Sammen gav de skolebørn et grundkursus i et emne, som Grundtvig ellers behandlede i verdenskrøniker på flere hundrede sider. Denne indledning omhandler især undervisningsmidlernes forlæg samt verdenshistoriens plads på samtidens læseplaner.

2 Grundtvigs undervisningsplaner

Læserne havde først gang mødt teksten som en “Fortale og Indledning” til Grundtvigs *Krønike-Riim til Børne-Lærdom*, der var udkommet den 6. marts 1829 (Grundtvig 1829, s. III-XX). Ved årets udgang blev denne “Fortale og Indledning” så udgivet separat og let forkortet som *Historisk Børne-Lærdom* sammen med en tavle over *Tidens Ström*.

Grundtvig ønskede at ændre undervisningen i verdenshistorie. De fem udeladte afsnit fra *Krønike-Riim* skitserede bl.a., hvordan Grundtvig mente, at progressionen og pædagogikken i elevernes historieundervisning skulle være. Denne læseplan kaldte han den “universal-historiske Cyklus” (Grundtvig 1829, s. XX). Grundtvig ville selv levere undervisningsmidlerne til realiseringen af planen, som var inddelt i tre faser. Først skulle det korte overblik, som udgjorde teksten i *Historisk Børne-Lærdom*, “meddeles mundtlig” på grundig vis (s. XIX). Efterfølgende skulle de 52 krønikerim gennemgås for at fæstne og uddybe børnelærdommen. Cyklussens sidste fase var “en prosaisk Oversigt af Universal-Historien” i tre bind (s. XIX f.). Trebindsværket var forbeholdt de elever, som ved 10 års-alderen skiftede til latinskolerne (de lærde skoler) og dér forberedtes til at læse på universitetet (s. XX).

Planens undervisningsmidler fik forskellige skæbner. I anmeldelser af *Krønike-Riim* blev planens første og anden fase vurderet sammen med bogens indhold. Den anonyme anmelder i *Dansk Litteratur-Tidende* fandt, “at Forfatterens Hensigt” om et opgør med eksamination i udenadslære “var priisværdig”, og at “hans Idee” om digtoplæsning som et alternativ var “heldig”, men digtene var for svære at forstå for børn — og mange voksne. Digtene fordrede, at læserne “ved Bekjendtskab med Digterens andre Værker ere blevne fortrolige med hans undertiden dristige og dunkle Udtryk og Vendinger” (“[Anmeldelse af] Krønike-Riim” 1830, s. 375). Professor F.C. Petersen fandt mange pædagogiske mangler ved digtene og ytrede sig særdeles kritisk om Grundtvigs tendens og æstetik. Han roste dog indledningens “Udsigt over Historiens Hovedmomenter” for dens “skønsom[me] Valg, Livlighed og Klarhed ([Petersen] 1829, s. 230).

F.C. Petersen anmeldte ikke under eget navn, men er identificeret ud fra Erslew 1843-1853, bd. 2, s. 549.

Undervisningsmidlerne til planens sidste fase svulmede noget op og var længe undervejs. Bind 1 af *Haandbog i Verdens-Historien* udkom fire år efter, og værket blev først afsluttet 23 år senere (Grundtvig 1833-1856).

Den mest succesfulde del af planen var den korte oversigt. Mens *Krønike-Riim* i Grundtvigs levetid blot opnåede et andet oplag (1842), udkom *Historisk Børne-Lærdom* og *Tidens Ström* i hhv. syv og fem udgaver (se tekstredegørelserne). De er dermed hans nok hyppigst udgivne historiske tekster.

3 Den biografiske baggrund

At *Historisk Børne-Lærdom* og *Tidens Ström* blev så efterspurgt, skyldes især, at de er bearbejdelser af to anerkendte undervisningsmidler, som Grundtvig selv allerede havde anvendt i mindst tre undervisningsforløb.

De tyske forlæg udkom i 1803 og gennemgås i næste afsnit. Deres oversatte titler er: *Tidernes strøm eller billedlig fremstilling af verdenshistorien fra de ældste tider indtil slutningen af det attende århundrede* og *Oversigt over verdenshistorien som forklaring til dennes billedlige fremstilling* (Strass 1803a: *Der Strom der Zeiten oder bildliche Darstellung der Weltgeschichte von den ältesten Zeiten bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts*; Strass 1803b: *Überblick der Weltgeschichte zur Erläuterung der bildlichen Darstellung derselben*).

Oversigten og tidstavlen anvendte Grundtvig allerede i 1806 som huslærer for den 7-årige Karl Steensen-Leth, hvor han noterede sig de pædagogiske resultater og udfordringer (*Dag- og Udtogsbøger* 1979 1, s. 290-354; Michelsen 1954, s. 265-270). Fra 1808 til 1811 anvendte han Strass' undervisningsmidler som historielærer ved Schouboes Institut, der var en af landets mest moderne skoler, bl.a. takket være historieundervisningen (Bugge 1965, s. 127-158). Grundtvig overvejede allerede dengang at udgive en lærebog til de ældste elever som "en passelig Ledetraad til historisk Undervisning efter et Kaart som Strasses Strom der Zeit", men han gav sig i stedet i kast med omfattende verdenskrøniker (Grundtvig 1812, s. XX; se også Grundtvig 1833, s. VI f.). Det tyske kort købte han i 1808 den 19. november for 9 rigsdaler og 4 mark, opklæbet på lærred sammen med et hæftet eksemplar af den ledsagende oversigt (Grundtvig-arkivet, fasc. 521, s. 1r).

Som umiddelbar anledning til sine danske bearbejdelser nævnte Grundtvig sine sønner på hhv. 6 og 4 år: "I Grunden har jeg kun skrevet dem for mine egne Børn" og for de forældre, som delte hans syn på historie som et dannelsesfag (jf. fortalen fra december 1828 til *Krønike-Riim*, s. III). Grundtvig havde i et brev fra juli 1828 luftet tanken om at oprette en skole sammen med ligesindede forældre (Heilesen 1972, s. 23). I første omgang blev det dog ved hjemmeundervisning, som hos Grundtvig begyndte i 1829. Navnlig på Svend Grundtvig gjorde historieundervisningen indtryk. Han var så begejstret for digtene, at han efter farens død udgav dem i en kritisk

udgave (Grundtvig 1875; se også *Grundtvigs Erindringer* 1948, s. 145 f.). *Historisk Børne-Lærdom* og *Tidens Strøm* var med andre ord frugten af en mangeårig brug af Strass' udgivelser til undervisning.

4 De tyske forlæg

4.1 Friedrich Strass' tidstavle

Friedrich Strass var som pædagog agtet blandt historikere, og hans tidstavle fra 1803 vandt særlig hæder. En udgave trykt året efter kan tilgås i [en digital udgave](#) (Strass 1804). Den ledsagende *Oversigt over verdenshistorien* blev oversat til adskillige sprog (Strass 1803b; Holstein 1893; Rosenberg & Grafton 2010, s. 143 f.). Strass' fortale og vejledning er begge særdeles nyttige for forståelsen af *Tidens Ström*.

Fortalen gennemgik et par af de talrige tabeller over verdenshistoriens begivenheder og dynastier samt de få tidstavler, der var udkommet i store papirformater (Strass 1803b, s. 3-20). Tidstavlens fordel frem for tabellen var især overblikket, for de fleste tabeller strakte sig over flere blade og udgjorde enten et appendiks til en verdenshistorie eller udkom i en egen bog (Steiner 2008, s. 152-156; Bruun 1877-1902, 2, sp. 428 f.). Grundtvig anbefalede i 1828 derfor en dansk udgave "i Sten-Tryk, efter en meget formindsket Maale-Stok, da det er Narreri at ville lære Børn Historien tabellarisk, men en uberegnelig [dvs. umådelig] Fordel at kunne paa en Maade stille dem de store Omskiftelser for Øje" (Grundtvig 1875, s. IX).

Den medfølgende "Vejledning i brugen af det verdenshistoriske kort" letter også læsningen af *Tidens Ström* (Strass 1803b s. 21-29: "Anleitung zum Gebrauch der welthistorischen Karte"). Strømmene udgjordes af folkeslag, og de er dermed den overordnede kategori i denne "folkeslagenes historie" (s. 21: "Völkergeschichte"). Riger og regenter rangerede lavere. Med denne rangorden ville Strass hovedsageligt spare plads (s. 5-8).

Hvert af de store folkeslag fulgte sin egen strøm lige så længe, det hævdede sin statslige selvstændighed. Erobringer afspejledes ved, at folket "på sin vis blev oversvømmet af sin sejrsherre" (s. 26: "von seinem Sieger gleichsam überströmt wird"). Strass var den første som anvendte metaforen om 'tidernes strøm' i titlen, og han brugte den gennemgående i vejledningens tekst (Rosenberg & Grafton 2010, s. 108, 147). Tidstavler blev ellers hovedsagelig betegnet som synkronistiske eller (verdens)historiske kort. Disse betegnelser signalerede en videnskabelig (og aldeles ikke "billedlig") syntese af kronologi og geografi.

'Tidernes Strøm' var også på dansk en udbredt metafor. Her var ikke tale om tiden som den flod, man ifølge Heraklit ikke kan træde to gange ned i. 'Tidernes Strøm' var tidsaldrenes rivende forløb, "det mørke Ocean", der kunne rive epoker i landes historie bort (Münter 1802, s. 406), dér hvor "Jorderigs Mægtige [...] sank med Pharao, som Steen og som Bly, i de mægtige Vande, i Tidernes Strøm" (Grundtvig 1827, s. 8). Da Grundtvig første gang mødte Strass' tavle, beskrev han den som "Landenes Ebbe og Flod" (*Dag- og Udtogsbøger* 1979 1, s. 290). Grundtvigs ændring af forlæggets flertal (tidernes) til ental (tidens) genfindes også i hans unøjagtige

omtale af Strass' tyske titel som "Strom der Zeit" (Grundtvig 1812, s. XX).

De bølgende strømme signalerede i sig selv et brud med tabellernes lige linjer. Bifloder løb ind mod den store flod, når et land eller folk blev indlemmet i et større, som ved romernes erobring af Gallien i det første 1. århundrede f.Kr. Omvendt afspejledes et folks løsrivelse sig i, at deres biflod løb ud fra en større strøm (Strass 1803b, s. 26 f.), som da schweizerne løsrev sig kort før år 1300. Hos Strass hjalp pile og små noter læseren med at følge lande, som indgik i snart det ene, snart det andet rige. Farvelægningen kommenterede Strass ikke, men den lettede overblikket yderligere, især i et klasselokale.

4.2 De danske bearbejdelser

Tolv år før Grundtvigs bearbejdelse var en anonym, ajourført oversættelse med en nøjagtig gengivelse af den tyske titel allerede udkommet: *Tidernes Strøm eller billedlig Fremstilling af Verdenshistorien fra de ældste Tider indtil 1817*. Mange tidstavler var som denne et plagiat (Strass 1828, s. 6-12 nævner yderligere otte). Den danske udgave bibeholdt Strass' detaljeringsgrad, f.eks. de supplerende tidsregninger såsom den bibelske tidsregning af "Aar fra Verdens Skabelse". Oversættelsen rejser et dobbelt spørgsmål: Hvordan og hvorfor valgte Grundtvig at bearbejde det tyske forlæg?

Grundtvigs interesse i en udgave i "Sten-Tryk, efter en meget formindsket Maale-Stok", motiverede han i det trykte forord med den lave pris: "Det kan da baade blive godt Kjøb [dvs. billigt] og gjøre samme Nytt, da de fleste Navne og Aarstal, paa et saadant Kort, er tilovers", dvs. overflødige (*Historisk Børne-Lærdom*, s. III; jf. *Krønike-Riim* 1829, s. XIX). Valget af litografi (stentryk) var oplagt, for den var siden 1820 blevet anvendt til at masseproducere danske tabeller og kort til undervisningen. Litografi var dog en relativt ung teknik og selv i dens hjemland, Tyskland, var den endnu ikke modnet i 1803. Strass foretrak det mere kunstfærdige kobberstik, som også tillod udsmykkede titelfelter. Strass valgte en globus, indhyllet i en storm, hvorfra floderne flød. Det eneste nye træk ved *Tidernes Strøm* (1817) var, at globussen erstattedes med Chronos, personifikationen af tiden, med leen og timeglasset. Konkurrenterne til Grundtvigs tidstavle havde altså en mere luksuriøs udsmykning.

Strass' detaljeringsgrad krævede plads, og det øgede omkostningerne yderligere. 1804-eksemplaret af *Strom der Zeiten* måler ved billedrammen 133 × 73 cm, mens 1817-oversættelsen holdt sig på ca. 110 × 67 cm. Begge fyldte dermed flere halvark, som skulle klæbes sammen. Derimod kunne *Tidens Ström* trykkes på ét folioark; det faksimilerede eksemplar måler i det hele 69,6 × 48,8 cm. Den udkom tilmed i en lommeudgave (se [tekstredøgørelsen, afsnit "Intern varians"](#)). Begge udgaver kostede 3 mark. Dermed var *Tidens Ström* godt nok tre gange så dyr som *Historisk Børne-Lærdom*, der kostede 16 skilling (*Adresseavisen* 1829), men tidstavlen var stadig langt billigere end sit tyske modstykke. Grundtvig havde, jf. regningen fra 1808, betalt 58 mark for Strass' tidstavle med ledsagende tekst. Prisforskellen er altså markant selv uden at medregne inflationen og devalueringen i 1813.

Modsat Strass, der i undertitlen lovede at dække hele den kendte historie, talte

Grundtvig bevidst om et omrids. Hans floddelta havde langt færre bifloder, og han ændrede afgørende på de ydre floder: Den plads, som Strass gav til det ældste slaviske folk, oldtidens sarmater, tildelte Grundtvig de nordiske folk. Han førte Nordens historie 900 år længere bagud, til 200 f.Kr. Ved samme redaktion af tavlens venstre midterfelt måtte germanerne opgive deres selvstændige oprindelse. Undtaget var englænderne og skotterne, som Grundtvig gjorde til brødre af de tre nordiske folk. I et eksemplar fra 1829 kaldte han disse fem folk for “Den danske Tunge”, dvs. de som talte det oldnordiske fællessprog, se [tekstredøgørelsen til *Tidens Ström*, afsnittet “Intern varians”](#)).

Yderst til højre udelod *Tidens Ström* Kina, der hos Strass og i de fleste tabeller blev regnet for verdens ældste civilisation (Steiner 2008, s. 302-312). Borte var også oplysningstidens interesse for “fremskridtene i menneskets ånd gennem *opfindelser*, viden og færdigheder”. De havde haft én fælles strøm, “Opfindelser” (Strass 1803b, s. 31: “die [...] Fortschritte des menschlichen Geistes, durch [...] *Erfindungen*, Kentnisse und Kunstfertigkeiten”). I stedet nævnte Grundtvig under hvert enkelt folkeslag de personligheder, der kendetegnede dets åndelige udvikling. Dermed indtog Cædmon, Shakespeare og Goethe pladser, som Strass havde brugt til sine ubrudte herskerrækker. Grundtvig løsnede dermed tidstavlen endnu mere fra genrens forgænger, den historiske tabel, og tilpassede indholdet til et historiesyn, der lignede Johann Gottfried Herders (Vind 1999, s. 65-81, s. 124-133).

Tidstavlen udkom i to varianter. I begyndelsen af 1829 havde Grundtvig nok allerede bearbejdet tidstavlen. Da han i maj 1829 rejste til England, bad han åbenbart venen J.C. Lindberg sørge for trykningen. I alt fald besøgte Lindberg i juni Grundtvigs hustru, Lise, og viste hende “Tegningen til det historiske Kort, som nu da skulle stikkes”. Lise skrev til sin mand, at Lindberg “havde seet sig nødt til at gjøre nogle Forandringer, naar Du nu blot var fornøjet dermed sagde han, det forekom mig det var i den Orientalske og Israelitiske Historie, hvor han havde maatte trukket noget sammen, for at faae Plads til det øvrige” (Englandsbreve 1920, s. 25, den 26. juni). Grundtvig var ikke synderligt bekymret over justeringerne. “Det er”, skrev han få uger senere, “mig meget kiært at det ny historiske Kort nu kommer, eller er allerede kommet, thi vel er det et Hastværks-Arbeide, som trængde til mange Rettelser, men det er dog brugbart og forholdsvist godt Kiøb [dvs. billigt], og det er Hovedsagen; thi først naar hver Dreng kan have sit, og have et Par at spolere efterhaanden, kan der ret komme noget ud af det” (Englandsbreve 1920, s. 40, den 16. juli). *Tidens Ström* blev først offentliggjort i december 1829, så efter sin hjemkomst i september kan Grundtvig have nået at gennemse den trykte udgave. Det ville forklare tilføjelserne og rettelserne i den variant, som udgives her.

4.3 Den ledsagende oversigt

Grundtvig tilpassede også den tyske oversigt (Strass 1803b). Grundtvig gjorde bl.a. plads til at fortælle om Norden og korstogene, som Strass kun havde omtalt kort (1803b, s. 47 f.). Også i stil og opbygning var der forskelle. Strass skrev i en oratorisk stil og angav folkenes dyder og laster som årsager til deres storhed og fald. *Historisk Børne-Lærdom* er omtrent lige så kort som Strass’ oversigt (1803b, s. 30-53), men

Grundtvig berettede om begivenheder i en mere enkel og sammenhængende stil med det erklærede mål "at lokke de Smaa til Dens [dvs. historiens] saakaldte Labyrinth, lette dem Veien, og hindre Forvirringen" (Grundtvig 1829, s. III). Mens Strass gennemgik verdenshistorien folk for folk, bandt Grundtvig folkene sammen til en fortælling organiseret omkring geografien. Opmærksomheden på Middelhavet, Vesterhavet og Østersøen havde Grundtvig udviklet i sit *Blik paa Poesiens Historie* fra 1822 (udgivet posthumt, Grundtvig 1985, s. 18; se også Vind 1999, s. 368). Nyt er også den afsluttende oversigt over verdenshistoriens 'Sø-Magter' (*Historisk Børne-Lærdom*, s. 19 f.). I Grundtvigs oversigt og læseplan gav geografien altså den grundlæggende orientering i verdenshistorien. Denne vinkel var også motiveret af tidens læseplaner.

5 Verdenshistorie og geografi

Geografiens fremtrædende rolle i *Historisk Børne-Lærdom* afspejles i fortalen. Sammenlignes denne med de to utrykte fortaler til forgængeren, *Krønike-Riim* (1829), ser man, hvordan Grundtvig positionerede verdenshistorien i forhold til geografien. Man aner her et forsøg fra Grundtvigs side på at udbrede faget verdenshistorie fra latinskolen til landets øvrige skoler.

5.1 Latinskolerne

I det første utrykte forord til *Krønike-Riim* førte Grundtvig en fagintern debat, idet han kritiserede tabellerne over verdenshistorien, "de fortvivlede Registre" (Grundtvig 1875, s. X). Tabellerne var obligatoriske i latinskolen. Læseplanen fordrede synkronisme, dvs. en gennemgang af samtidige udviklinger i forskellige folkeslag (Feldbæk 1992, s. 290). I de endelige fortaler erklærede Grundtvig sig enig i at gå periodevis frem og undgå skildringen af hvert "enkelt Folks Historie uden Hoved og Hale" (*Historisk Børne-Lærdom*, s. VI). Hans to hovedanker gik dels over den årlige eksamination af "et Par Hundrede tomme Navne og Aarstal", dels over den underliggende opfattelse af historien som en eksakt kronologisk videnskab (Grundtvig 1875, s. XII; Steiner 2008). Polemikken til trods har samtidige læsere nok kunne se, at *Historisk Børne-Lærdom* og det "universal historisk[e] Omrids" i *Tidens Ström* var udformet sådan, at de kunne anvendes i latinskolens pædagogiske grundkursus i verdenshistorie, som netop skulle give eleverne en "universal-historisk Udsigt" (jf. *Underviisnings-Plan* 1805, s. 16, afsnit II.C; Haue 2003, s. 73).

5.2 De almindelige skoler

I det andet, længere udkast til fortalen diskuterede Grundtvig prioriteringen af stoffet. Bl.a. vægtedes Østersøens historie over Middelhavets. Udkastet fremhævede verdenshistoriens samhörighed med geografien: Strømmene på tidstavlen betegnede "de store geografiske Forandringer i Verden", og målet var "en Gang for alle" at orientere skolebarnet "i Geografi og Historie" (Grundtvig 1875, s. XI). I hjemmeundervisningen af sine egne børn, behandlede Grundtvig geografi og historie under ét (*Grundtvigs Erindringer* 1948, s. 146).

Netop kombinationen af geografi og historie var relevant for de almindelige skoler. På

landet var der, som led i det store fag, geografi, blot plads til en kort historisk oversigt med fokus på fædrelandets historie. I byerne begyndte børnene med en sammenfatning af fædrelandets historie og geografi. De drenge, som i 9-års-alderen havde ret til at gå videre til den planlagte realskole, skulle dér undervises i “den almindelige Verdens- og udførligst i Fædrelandets Historie” (jf. anordningen for købstæderne, 1814, 2. afd., kap. 3, § 30; 4. afd., kap. 2, § 74, litra g i Larsen 1914, s. 512, 524; se også anordningen for landet fra 1814, s. 438).

Grundtvigs indlejring af verdenshistorien i geografien gav dermed god mening for de almindelige skoler. I den trykte fortale behandlede både Østersøens og Middelhavets historie. Grundtvig tav om de synkronistiske tabeller og rettede i stedet kritikken mod undervisningen i “Geographi uden Historie” (s. IV). Geografifagets pensum var for omfattende og ustruktureret. Denne kritik var udbredt i slutningen af 1820’erne, hvor geografi var et fag i krise (Larsen 1899, s. 149 f.). Grundtvig ville skabe overblik ved at styrke fagets historiske dimension. Andre anlagde det nye tyske synspunkt, at fysiske forhold som geologi var geografis fundament. Som bekendt gik naturgeografien af med sejren.

Gennemgangen af de gældende forordninger sandsynliggør, at Grundtvig under arbejdet med forordene i 1828 bevægede sig væk fra en reform af latinskolens grundkursus til et forsøg på at styrke verdenshistoriens stilling i de øvrige skoler. Verdenshistorien skulle udvides fra et kompakt delemne til en afgørende del af det store fag, geografi.

6 Sammenfatning

Historisk Børne-Lærdom og *Tidens Ström* var kortfattede, men velfungerende værker. Deres styrke bunder dels i Grundtvigs erfaring med at undervise i verdenshistorie, dels i hans forsøg på at udbygge fagets stilling på læseplanen. Desuden skulle de korte udgivelser danne grundlag for Grundtvigs omfattende kursus med de nyskabende krønikerim og lange håndbøger.

7 Efterliv

Modsat *Krønike-Riim* blev hverken *Historisk Børne-Lærdom* eller *Tidens Ström* anmeldt, men de blev langt mere udbredt end rimene. Grundtvig udgav selv syv udgaver af *Historisk Børne-Lærdom*, som han alle bearbejdede. Hans ændringer fremgår af de tekstkritiske noter til tredjeudgaven af *Krønike-Riim* (Grundtvig 1875). Til *Tidens Ström* tilføjedes især i tredjeudgaven (1843) talrige personer, begivenheder og bifloder, og Grundtvig ajourførte samtidshistorien indtil fjerdeudgaven, 1851. Grundtvigs direkte indflydelse på skoleundervisningen lå dermed i verdenshistorien snarere end i danmarkshistorien (jf. Feldbæk 1992, s. 314). Givet de mange udgaver er det oplagte spørgsmål, hvor bøgerne blev anvendt?

7.1 De grundtvigske kredse

Modtagelsen i de grundtvigske kredse kan opdeles i tre faser: ansøgningen om en grundtvigsk lærd skole; debatten om verdenshistoriens stilling i de almindelige

skoler; og brugen ved højskoler. Mens den første fase er veldokumenteret, kan der for de to følgende faser kun skitseres de betydeligste forandringer.

7.1.1 En grundtvigsk lærd skole (1832)

Nogle ligesindede forældre fulgte fortalen til *Krønike-Riim* og lod deres børn gennemgå Grundtvigs verdenshistoriske grundkursus som supplement til de statslige skolars undervisning. Undervisningen stod de enten selv for eller overlod den til huslærere, som ofte kom fra den første generation af grundtvigianere, der efter universitetsstudierne havde svært ved at få stillinger (*Breve 2* 1926, s. 191). Grundtvigs ven Joh. Ferd. Fenger bad sin huslærer, C.H. Muus, udarbejde en læseplan for en privat lærd skole efter Grundtvigs idealer. Blandt mange ændringer skulle historieundervisningen begynde med de første to dele i Grundtvigs verdenshistoriske kursus.

Planen for skolen blev indsendt til den statslige myndighed i 1832, som sendte den i bedømmelse hos landets førende professorer. De afviste alle planen med ofte heftige og til dels udførlige begrundelser. F.C. Petersen, der havde anmeldt *Krønike-Riim* negativt (Petersen 1829), skærpede tonen og advarede mod “en Separatist-Skole”. Laurits Engelstoft forudså “et høist skadelig Institut”, som han sammenlignede med jesuitternes (Heilesen 1972, s. 31, 36). J.N. Madvig kritiserede Grundtvigs “historiske Underviisning” for at være “en poetiserende og dertil en individuel Anskuelse stærkt udtrykkende Fremstilling”. Dette kunne umulig fremme en upartisk historisk refleksion (s. 30). H.C. Ørsted tog afstand fra *Krønike-Riims* “falske Forestillinger over Menneskeslægtens Udvikling”, men bifaldt dog på ny *Historisk Børne-Lærdom*, “som i en kjærnefuld Korthed indeholder meget Godt” (Heilesen 1972, s. 33; jf. også ovenfor afsnittet [Grundtvigs undervisningsplaner](#)). Læseplanens øvrige bestemmelser blev sønderlemmet, ansøgningen bedømt “aldeles uantagelig” og følgelig afvist (s. 37).

7.1.2 Den “Dansk-Historiske Skole” og højskolerne

Efter denne blanke afvisning overførte folk fra Grundtvigs kreds på Christianshavn læseplanen til de almindelige skoler. Ambitionen steg. Nu skulle verdenshistorie ikke indlejres i et af de større fag, geografien, men erstatte selveste grundfaget, religionsundervisningen. Før “alle Bøger bør [vi]” skrev Grundtvigs huslærer, Christian Sigfred Ley “begynde med det Historiske Kort, ‘Tidens Strøm,’ saa dette bliver [...] i den Danske Skole, den ‘Første Børne-Lærdom’ som Luthers Catechismus hidtil gjaldt for” (Ley 1835, sp. 742). Ley forfægtede den “Dansk-Historiske Skole” i en debat, hvis religiøse dimension er velkendt (sp. 743; Banning 1958, s. 140-145; Larsen 1899, s. 120-129).

Planen blev opgivet, da Grundtvig erklærede, at voksne egnede sig bedre end børn til historisk fordybelse (se [indledningen til *Det Danske Fiir-Kløver 1836*, afsnittet: *Den folkelige højskole*](#); Ley 1839, sp. 632 samt Grundtvig 1875, s. XLI med et udkast fra 1836 til et nyt forord til *Historisk Børnelærdom*). Denne grundtanke førte i 1850'erne til højskolerne, som udgør den tredje fase i receptionen af de verdenshistoriske undervisningsmidler. Christen Kold drog lære af 1830'ernes debatter og lod ved årsskiftet 1851-1852 de ældre drenge på Ryslinge undervise 6 timer ugentlig i

verdenshistorie ud fra *Tidens Ström* og *Historisk Børne-Lærdom* (Engberg 1986, s. 168 f.). På Askov Højskole var *Historisk Børne-Lærdom* frivilligt, ledsagende læsestof (Schrøder 1904-1905, s. 196).

7.2 Det øvrige skolevæsen

Brugen af Grundtvigs undervisningsmidler er hidtil kun undersøgt ved den private realskole, som Grundtvigs ven Carl Mariboe oprettede i 1833 (Bugge 1965, s. 292). En norsk lærer besøgte samme år skolen for at opleve dens undervisning, der efter engelsk princip var uden lektielæsning, men med daglig karaktergivning. Geografi blev undervist ud fra naturgeografien med brug af kort, hvilket fastholdt børnenes opmærksomhed. I historie anvendtes bl.a. “et Kaart, Grundtvig har udgivet, hvorpaa Tiden og de forskjellige Staters Historie er afmalet under Billedet af en Ström, der deler sig [i] forskjellige Arme forskjelligt farvede. Til dette Kaart hører en lille Bog af samme Forfatter og skreven i hans curiøse Sprog; denne Bog gennemgaaes af Eleverne og læres derpaa udenad.” (Knutzen 1893, s. 558). *Historisk Børne-Lærdom* var stadig i brug ni år senere i 1842. En tidligere elev huskede som godt 60-årig endnu sine første historietimer. Mange fyndige “Phraser staa endnu den Dag idag levende for min Hukommelse, men Grundtvigs geniale Blik paa Verdenshistorien havde jeg dengang naturligvis ikke den fjerneste Forestilling om.” Den manglende helhedsforståelse skyldtes især, at børnene måtte “lære den udenad paa Ramse” (Abrahams 1895, s. 108). “Ligesaa genial denne lille Bog er [...] ligesaa uskikket er den vistnok til at lære sexaars Børn Historie efter”, i det mindste efter denne skoles metode (s. 107). Erindringslitteraturen er relevant, for så vidt som Grundtvig mente, at “Børnene selv er de eneste Recensenter, jeg frygter, og for hvis Dom jeg ydmyg mig bøjer” (Grundtvig 1875, s. X).

En gennemgang af skolehistorier og arkiver kunne vise, om Grundtvigs grundbøger vandt indpas i hovedstadens mere traditionelle skoler, i købstæderne og måske endog nåede ud til landsbyskoler, som i Forballum og i Venslev, hvor “Historiens Strömkaart og Landkaartene” var tyndslidte (Sørensen 1836, sp. 59; Engberg 1986, s. 98). I landsbyskolerne var lærebøgernes pris en afgørende barriere (Larsen 1899, s. 150). En sammenligning af oplag på lignende lærebøger godtgør, at *Historisk Børne-Lærdom* i 1847 var en af de mest udbredte grundbøger i verdenshistorie. En oversigt fra dette år viser også, at *Tidens Ström* forhandlede sætvis: ved køb af 10 styk fik man 25 procent rabat (Rugaard 1847, s. 155: 64 skilling per tavle opklæbet på pap; 10 styk kostede 5 rigsdaler, dvs. 48 skilling stykket). *Tidens Ström* var på dette tidspunkt den førende tidstavle.

8 Anvendt litteratur

8.1 Trykt

- *Adresseavisen* 1829, se *Kjøbenhavns kongelig alene privilegerede Adressecomptoirs Efterretninger* 1829.
- Abrahams, Arthur (1895) *Minder fra min Barndom og tidlige Ungdom*. København.

- “[Anmeldelse af] Krønike-Riim til Børne-Lærdom” (1830) i *Dansk Litteratur-Tidende*, nr. 24, s. 369-375. København.
- *Breve 2 1926*, se Grundtvig, N.F.S. (1926) *Breve fra og til N.F.S. Grundtvig*.
- Banning, Knud (1958) *Degnekristne. En Almuerejsning. En Studie over den gudelige Vækkelse paa Sydvestsjælland med særligt Henblik paa Skolelærer Rasmus Sørensens Virke*. København.
- Bruun, Christian (1877-1902) *Bibliotheca Danica. Systematisk Fortegnelse over den danske Literatur fra 1482 til 1830, efter Samlingerne i det store kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn 1-4*. København.
- Bugge, Knud Eyvin (1965) *Skolen for Livet. Studier over N.F.S. Grundtvigs pædagogiske tanker*. København.
- *Dag- og Udtogsbøger 1-2 1979*, se Grundtvig, N.F.S. (1979) *N.F.S. Grundtvig Dag- og Udtogsbøger*.
- Engberg, Hanne (1986) *Historien om Christen Kold. En skolehistorisk afhandling*. København.
- *Englandsbreve 1920*, se Grundtvig, N.F.S. (1920) *N.F.S. Grundtvigs Breve til hans Hustru under Englandsrejserne 1829-1831*.
- Erslew, Thomas Hansen (1843-1853) *Almindeligt Forfatter-Lexicon for Kongeriget Danmark med tilhørende Bilande, fra 1814 til 1840, eller Fortegnelse over de sammesteds fødte Forfattere og Forfatterinder, som levede ved Begyndelsen af Aaret 1814, eller siden ere fødte, med Anførelse af deres vigtigste Levnets-Omstændigheder og af deres trykte Arbejder; samt over de i Hertugdømmerne og i Udlandet fødte Forfattere, som i bemeldte Tidsrum have opholdt sig i Danmark og der udgivet Skrifter 1-3*. København.
- Feldbæk, Ole (1992) “Skole og identitet 1789-1848. Lovgivning og lærebøger” i *Dansk identitetshistorie 1-4*, bind 2: *Et yndigt land 1789-1848*, s. 253-324. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1812) *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1827-1830: 1827-1831) *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog 1-3*, bind 1. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1829) *Krønike-Riim til Børne-Lærdom med Indledning og Anmærkninger*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1833-1843: 1833-1856) *Haandbog i Verdens-Historien. Efter de bedste Kilder. Et Forsøg 1-3*. København.

- Grundtvig, N.F.S. (1842) *Krönike-Riim til Levende Skolebrug med Oplysninger*, 2. rev. forøgede oplag [1829]. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1875) *Krønrike-Rim til levende Skolebrug, med Indledninger og Oplysninger*, udg. Svend Grundtvig, 3. rev. forøgede oplag [1829]. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1920) *N.F.S. Grundtvigs Breve til hans Hustru under Englandsrejserne 1829-1831. Udgivne af deres Børnebørn*. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1926) *Breve fra og til N.F.S. Grundtvig 1-2, bind 2: (1821-1872)* udg. Georg Christensen & Stener Grundtvig. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1979) *N.F.S. Grundtvig Dag- og Udtogsbøger 1-2*, udg. Gustav Albeck. København.
- Grundtvig, N.F.S. (1985) *Blik paa Poesiens Historie og Bernhard Severin Ingemann. Manuskript i Grundtvig-arkivet fasc. 175.1, fra 1822*, udg. Flemming Lundgreen-Nielsen. København.
- *Grundtvigs Erindringer* 1948, se Johansen, Steen & Henning Høirup (1948) *Grundtvigs Erindringer og Erindringer om Grundtvig. I Udvalg*.
- Haue, Harry (2003) *Almendannelse som ledestjerne. En undersøgelse af almindannelsens funktion i dansk gymnasieundervisning 1775-2000*. Odense.
- Heilesen, Henning (1972) "Et forslag til en grundtvigsk lærd skole 1832" i *Grundtvig-Studier* 1972, s. 23-39. København.
- Holstein, H. (1893) "Straß, Joh. Gottl. Friedrich" i *Allgemeine Deutsche Biographie*, 1-56 (1875-1910), bind 36, s. 498-501. Anvendt i den digitaliserede udgave <http://www.deutschebiographie.de/ppn117307742.html?anchor=adb>.
- *Kjøbenhavns kongelig alene privilegerede Adressecomptoirs Efterretninger* (1829), nr. 295, 16. december. København.
- Johansen, Steen & Henning Høirup (1948) *Grundtvigs Erindringer og Erindringer om Grundtvig. I Udvalg*. København.
- Knutzen, K.O. (1893) "Fra en pædagogisk Rejse i Danmark 1833. Af Provst K.O. Knutzens efterladte Dagbøger" i *Vor Ungdom. Tidsskrift for Opdragelse og Undervisning*, s. 507-558. København.
- Larsen, Joakim (1893-1916) *Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1-3, bind 2 (1899): 1818-1898*. København.
- Larsen, Joakim udg. (1914) *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse. Aktmæssig fremstillet*. København.

- Ley, Christian Sigfred (1835) "Om Skolen" i *Nordisk Kirke-Tidende*, nr. 47, 23. søndag efter trinitatis, sp. 737-747. København.
- Ley, Christian Sigfred (1839) "Om Skolen i Danmark" i *Nordisk Kirke-Tidende*, nr. 35, 2. september, sp. 628-633. København.
- Luther, Martin (1529) *Der Kleine Katechismus*. WA Schriften, 30. I. Band.
- Michelsen, William (1954) *Tilblivelsen af Grundtvigs historiesyn. Idehistoriske studier over Grundtvigs verdenskrøniker og deres litterære forudsætninger*. København.
- Münter, Friedrich (1802) *Den Danske Reformationshistorie* 1-2, bind 2. København.
- Petersen, F.C. (under pseudonymet 10/n.) (1829) "[Anmeldelse af] Krønike-Riim til Børne-Lærdom" i *Maanedsskrift for Litteratur*, nr. 2, s. 224-246. København.
- Rosenberg, Daniel & Anthony Grafton (2010) *Cartographies of time. A history of the timeline*. New York.
- Rugaard, Daniel Eiler (1847) *Skole-Bibliothek, eller Fortegnelse over danske Skrifter, angaaende Opdragelses- og Underviisnings-Væsenet, fagviis opstillet i alfabetisk Orden. En Haandbog i den populære pædagogisk-didaktiske Literatur indtil Slutningen af 1846, ledsaget med methodiske Indledninger samt kritiske Oplysninger og Bemærkninger*. København.
- Schröder, Ludvig (1904-1905) *Den nordiske Folkehøjskole. Bidrag til dens Historie*. København.
- Steiner, Benjamin (2008) *Die Ordnung der Geschichte. Historische Tabellenwerke in der Frühen Neuzeit*. Köln, Weimar & Wien.
- Strass, Friedrich (1803a) *Der Strom der Zeiten oder bildliche Darstellung der Weltgeschichte von den ältesten Zeiten bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts*. Berlin.
- Strass, Friedrich (1803b) *Überblick der Weltgeschichte zur Erläuterung der bildlichen Darstellung derselben*. Berlin.
- Strass, Friedrich (1804) *Der Strom der Zeiten oder bildliche Darstellung der Weltgeschichte von den ältesten Zeiten bis zum Ende des achtzehnten Jahrhunderts*. Wien.
- Strass, Friedrich (1828) *Uebersicht der Weltgeschichte zur Erläuterung der bildlichen Darstellung derselben*. Leipzig.
- Sørensen, Rasmus (1836) "Hvad er en luthersk catechetisk Skole?" i *Nordisk Kirke-Tidende*, nr. 4, 24. januar, sp. 49-61. København.

- *Tidernes Strøm eller billedlig Fremstilling af Verdenshistorien fra de ældste Tider indtil 1817* (u.å.: 1817?) Meyer, A.B. (kobberstikker). U.st.
- *Underviisnings-Plan for de lærde Skoler i Danmark og Norge. Efter Hs. Kongl. Majestæts Befaling affattet af Commissionen for Universitetet og de lærde Skoler* (1805). København.
- Vind, Ole (1999) *Grundtvigs historiefilosofi*. København.

8.2 Utrykt

- Boghandlerregninger, 12. februar 1808 til 6. juli 1810, ms. i [fasc. 521](#), Grundtvig-arkivet.